

✓ ДЪРЖАВНОТВОРЧЕСКИТЕ ВЪЗГЛЕДИ НА ТАЙНИЯ ЦЕНТРАЛЕН БЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ

Иван Стоянов

С напредването на възрожденските процеси и с укрепването на буржоазията през втората половина на XIX в. се появяват конкретни програми както за разрешаването на българския въпрос, така и за изграждането на освободената българска държава. Макар да заимствуват много от опита на съседните народи и от постиженията на европейската политическа мисъл през XVIII и XIX в., дейците на Българското възрождане в повечето случаи пречупват заетото през призмата на съществуващите в Европейския югоизток и в Османската империя условия. Достигналите до наши дни политически програми и идейни виждания относно разрешаването на българския въпрос и изграждането на държавата доказват категорично, че политическата мисъл на буржоазията, особено през втората половина на XIX в., не отстъпва по качество на политическата мисъл в съседните балкански, а и в по-отдалечените европейски страни. И това е напълно естествено, като се има предвид, че една значителна част от българската буржоазия формира своите възгледи в най-известните европейски културни и политически центрове.

Особено място в развитието на идеята за възстановяване на самостоятелността на България и изграждането на държавния механизъм принадлежи на Тайния централен български комитет (ТЦБК). Досега този въпрос не е бил предмет на специално изследване. Вярно е, че отделни автори обръщат внимание върху основните документи на комитета, излагат публикуването от тях за бъдещия държавен организъм¹, но всичко това е направено доста бегло, тъй като основните задачи и цели на изследвачите са други.

Обстойното проучване и анализ на държавнотворческите идеи на ТЦБК има важно значение за получаване на по-пълна представа за възгледите на буржоазно-либералните среди в българското общество през втората половина на XIX в. Либерализмът като теория и практика завоюва стабилни позиции в редица страни на континента. Българското общество и формиралата се буржоазия напълно естествено възприемат либералните идеи, свързани със стремежа за изграждане на една справедлива държавна организация, изключваща абсолютизма и привилегиите, даваща свобода и права на личността във всяко отношение и гарантираща тези права чрез изграждане на парламентарно-конституционна система.

Най-цялостно тези идеи се усвояват и изповядват от формирания се през 1866 г. ТЦБК. С поведението си и с манифестираните възгледи тази органи-

зация показва, че буржоазният либерализъм е нейното основно верую — и в практически, и в теоретичен аспект. Изработените от комитета програми за бъдещото изграждане на свободна България са постижение, което не е оценено по достойнство от българската историческа наука. В действителност дейците на ТЦБК показват много точно и ясно механизма на държавното изграждане и основните принципи, които ще бъдат ръководещи в свободното бъдеще. Систематизирането и интерпретирането на тези възгледи, а и предоставянето на възможност за достъп на по-широк кръг читатели до тях е и целта на това изследване. И още — детайлното проучване на тези въпроси би обогатило познанието за българската общественно-политическа мисъл през 60-те години на XIX в.

* * *

Формираният през март 1866 г. ТЦБК се конституира вътрешно твърде бързо и осъществява поредица от действия, които говорят за сериозността на подетите инициативи. Една част от неговите дейци като Иван Касабов и Иван Грудов² имат вече богат политически опит, придобит от участието им в националнореволюционното движение съвместно с Георги С. Раковски. Те и двамата са членове на Привременното българско началство, формирано през пролетта на 1862 г. в Белград. До създаването на комитета с Раковски са свързани още Стефан Ряпов и Христо Х. Николов. Друг член на организацията — Хараламби Сяров от Шумен — участва в състава на румънския таен комитет, изграден през 1864 г. с цел детрониране на княз Куза и избор на владетел, свързан с коронованите особи на Европа. Димитър Димандиев, завършил право, по това време е прокурор в Букурещкия апелативен съд — според едни сведения, а според други е адвокат. В състава на комитета по различно време влизат още Атанас Андреев — търговец, Пандели Кисимов — търговец, предприемач, собственик на петролни кладенци, Иван Адженов, Кириак Цанков, Добри Войников — все имена, познати със своята народополезна дейност, със своите възгледи и практически изяви. Членовете на комитета са известни както от мемоарната, така и от научната литература. Тяхното споменаване в случая има за цел да покаже, че това не са случайно въвлечени във водовъртежа на събитията личности, а дейци, изявили се много по-рано със своята политическа дейност, хора, отдали се на българската кауза. Задължително трябва да се обърне внимание и на това, че повечето от тях са с високо за времето си образование, което безспорно се отразява и върху възгледите им за бъдещето на свободна България. Характерен е още и фактът, че една част от тези имена се срещат по-късно сред дейците на Българското общество, на Млада България, на Българския революционен централен комитет, на Добродетелната дружина, на Българското човеколюбиво настоятелство и Българското централно благотвори-

телно общество. Всичко това идва да подсказе, че издигнатите от тях през 1866—1868 г. идеи не са моментни хрумвания, а дълбоко осмислени прозрения, до които достигат в резултат на собствен опит и на заемки от вече утвърдили се и изпитани политически доктрини.

Още първите документи, издадени от комитета, лансират идеята за разрешаване на българския въпрос и получаване на такъв статут за България, какъвто имат съседните Сърбия и Румъния. Макар в част от тези документи да се говори за революционната борба като за средство за освобождение, общото впечатление, което налагат, е, че комитетът търси благоприятни обстоятелства за мирно разрешаване на проблема. С течение на времето и особено след като Румъния разрешава своя въпрос, тази тенденция става все по-ярка и трайна. Тя е лансирана и в най-известните издания на ТЦБК — брошурата “България пред Европа”, “Основно законоположение на народните тайни комитети” и в мемоара до Султан Абдул-Азис Хан. В тези документи присъства и революционна фразеология, но тя идва по-скоро да подсказе на адресатите, че и българите могат да прибегнат до крайност, ако не се вземат предвид техните искания. Верни на своето политическо кредо, членовете на ТЦБК отдават предпочитанията си на политическите и дипломатическите ходове и комбинации, имащи за цел промяна в съществуващия ред на нещата.

Идеята за дуализъм, издигната от комитета през февруари — март 1867 г. по същество е искане за пълна автономия в рамките на Османската империя. Това много точно и ясно е посочено както в оригиналния вариант на мемоара, чийто автор е Пандели Кисимов, така и в адреса на ТЦБК до руския император Александър II³. В първия документ разделът за българската църква е озаглавен “За автономията на българската църква”, а следващата част започва с израза: “Ето по кой начин предлага и проси Българ. народ на В. Имп. В. да му се отстъпи и основе автономията”. В същото време в адреса до император Александър II се подчертава: “Желанието на нашия народ е да му се даде **политическа автономия** под гаранцията на Европейските сили и тогава може само да се избегнат безпорядките и кръвопролитията” (подчертаното е така в оригинала — бел. авт. И. С.).

Преди да се разкрият основните виждания на ТЦБК по изграждането на автономна българска държава, е необходимо да се направят две уговорки. Първо — дейците на комитета невинаги като че ли правят разлика между автономност и независимост и твърде често използват и двата термина и в издадените документи, и в кореспонденцията си, и в публикациите върху страниците на в. “Народност”. Едва ли трябва да има съмнение обаче, че хора с такъв политически опит и образование не са наясно с разликата между автономна и независима държава. Още в брошурата “България пред Европа” П. Кисимов отбелязва: “И тези Власи и Молдовани, които днес се

гордеят с името Ромъни и се радват на почти пълна независимост...”⁴ (подчертаното от авт. — И. С.). В проекта на Мемоара се говори изрично за автономия. Същата идея е отразена и в адреса до Александър II. В самия мемоар до султана пък се казва: “Нека ни бъде сега позволено да представим на Ваше Им. Величество основите, връх които Българският народ желае и моли да му ся провъзгласи самостоятелността”. А в чл. 2 на “Основно законоположение на народните тайни комитети” изрично се посочва: “Началата им и целите им са освобождението на отечеството с кой да е начин и средство, т. е. чрез възстановление на Българското царство самостоятелно; чрез възстановление на Българското царство самостоятелно под зависимостта на Портата; или чрез конфедерация (съюз) със съседните народи”⁵.

Използуваните примери са категорично доказателство за това, че ТЦБК е наясно с въпроса за автономията и независимостта, а честото смесване на тези понятия може би е несъзнателно или може би е тактически ход, който цели да покаже пред българския народ действителните намерения на комитетските дейци. В потвърждение на тая теза са и мислите, изложени в адреса до император Александър II. Там изрично се подчертава, че “това, което ние чрез този адрес (мемоара — б. авт. И. С.) до Султана искаме, удовлетворява до една степен нуждите и желанията на нашия народ”⁶ — т. е. в случая се прави само стъпка към постигане на крайната цел.

Втората уговорка е свързана с факта, че между проектомемоара и самия мемоар има доста съществени различия, макар основната идея да е една и съща. Тъй като в представеното изследване се разкриват държавнотворческите възгледи на ТЦБК, мемоарът до Султан Абдул-Азис Хан ще бъде основен източник за разискваните идеи, а разликите между първия и окончателния му вариант са предмет на отделно изследване.

Според дейците на ТЦБК, за да може да се осъществи идеята за дуализъм, първото нещо, което трябва да направи султанът, е да обяви пълна амнистия за всички политически провинения, за всички емигранти и заточеници. По този начин всеки българин ще може да помогне на отечеството си със силите и способностите си.

Второто основно условие за реализиране на издигнатата идея е свикването на едно извънредно народно събрание, избрано от целия народ без никаква намеса на правителството. Задачите на това извънредно събрание са: 1. Да регламентира отношенията между Отоманската империя и Българското царство; 2. Да избере Царския наместник; 3. Да избере и провъзгласи патриарха; 4. Да изработи конституцията на страната и 5. Да определи столицата. “Желанията на българския народ само с този способ и само чрез едно народно събрание тъй съставено, могат да се удовлетворят; всяка друга мярка ще бъде недостатъчна; всяко друго събрание, съставено по други основи, не ще изразява истинските желания на българския народ и той не

ще припознае неговите дела и ще отклони от себе си всяка отговорност”⁷ — се казва в мемоара.

Анализирането на горепосочените мисли налага интересни изводи. Преди всичко, за да се пристъпи към изграждането на автономната българска държава, е необходима свобода за всички българи независимо от техните политически или други прояви срещу Османската империя. Това може да се постигне чрез обявяване на пълна амнистия от султана. За дейците на ТЦБК присъствието на емигрантите, заточениците и политическите затворници е задължително условие при конституирането на турско-българската дуалистична империя. Това е напълно разбираемо, като се има предвид, че в емиграция и на заточение са едни от най-будните във всяко отношение представители на народа, дръзнали да се опълчат срещу държавата или напуснали родните огнища поради господстващите в Турция порядки.

Изключително интересни са вижданията на комитетските дейци за извънредното народно събрание. Ако се вникне внимателно в начина на избирането и конституирането му, в целите, които преследва, и в задачите, които има да изпълнява, може с пълно основание да се заключи, че по същество това е едно учредително събрание. То трябва да изработи конституцията на българската държава, да определи столицата ѝ, да избере царския наместник, т. е. българския княз, да избере патриарха и да регламентира връзките между Османската империя и “Българското царство”. Мнозинството от тези задължения на извънредното Народно събрание са основни задачи на Учредителното събрание през 1879 г., което ще рече, че членовете на ТЦБК прогнозирали много точно дванадесет години по-рано хода на историческото развитие на освободена България.

В мемоара комитетските дейци обособяват два основни раздела, които дават пълни сведения за техните държавнотворчески възгледи. Първият е озаглавен “За политическата самостоятелност”, а вторият — “За българската черкова”.

В първия раздел са включени 15 основни положения, предвиждащи всички най-важни страни в изграждането на автономната българска държава. Според членовете на ТЦБК “Българското царство”, включващо провинциите, населени с българи, е зависимо в политическо отношение от Османската империя, а султанът ще носи и титлата “цар на българите”. Коронясването му като български цар става в една от старите български столици, която се предпочете от Народното събрание. Непосредственото ръководство на държавата се осъществява от царски наместник, християнин, избран от народното представителство и признат от султана. “Царският тоз наместник да бъде след негово Вел. Султана глава на държавата, на управлението и на изпълнителната сила, върховен началник на българската войска и изпълнител на правосъдието (чл. 6)”.

Царският наместник ще управлява държавата с помощта на съвет; чиито членове са "изключително българи", избрани от Народното събрание. Те разделят властта помежду си и всеки един е началник на едно отделение. Членовете на съвета трябва да имат право на инициатива за изработване на законопроекти и на проекта на държавния бюджет, които след обсъждане и одобрение от Народното събрание се поднасят за утвърждаване на царския наместник. Всички те "да бъдат под взаимна отговорност за делата си и заради това никое решение на царския наместник не ще има законна сила, ако не бъде подписано и от членовете на съвета" (чл. 7).

Изложените основни положения на чл. 7 всъщност обясняват цялостно лаконичния чл. 1, който гласи: "Правителство народно и съставно (Конституционално)". Анализирането на чл. 7 показва пълната картина на избора и конституирането на правителствения екип, правата и задълженията на този екип. Става ясно, че ТЦБК акцентува върху ролята на парламента — органа, който избира и царския наместник, и членовете на правителството. На последното принадлежат законодателната инициатива и подготовката на законопроектите, включително и на проекта за държавния бюджет, но решаващата дума се предоставя на Народното събрание, като утвърждаването на приетите от него закони е право на царския наместник. Твърде интересна е постановката на въпроса за взаимната отговорност, която се предвижда в чл. 7. Според нея решенията на царския наместник не могат да добият законна сила, ако не са одобрени и подписани от членовете на правителството. Тази взаимна зависимост между правителство и княз има дълбок замишъл. Явно членовете на Тайния комитет не искат да допуснат възможността държавният глава, който, макар и християнин, ще бъде назначаван от султана, да има неконтролируеми права за намеса в живота на държавата. Това е изключително важен момент, който отрежда по-скоро представителни функции на султанския наместник и почти никакви реални възможности за самовластно налагане в държавните дела. Този принцип показва още веднъж по категоричен начин привързаността към буржоазно-либералните идеи на комитетските дейци.

Много точни и ясни са вижданията на ТЦБК по въпроса за мястото и ролята на Народното събрание в автономната българска държава. Чл. 8 отрежда събранието да се състои от определено число членове, които да представят "всичките български населения". "Те да се избират от народа по вишегласие, според особен един избирателен закон, без ни най-малко намесване от страна на правителството". Времето за свикване на редовните сесии се определя от закона, като се предвиждат и извънредни сесии при нужда. Заседанията на събранието са открити и се провеждат в столицата на българската държава. Те се "отварят" от султана или от наместника му с "императорско слово". Събранието отговаря на това слово и има правото

да задава въпроси — “правото да попита”. Парламентът осъществява контрол над правителството и има право да обвинява и да дава под съд членовете му. Той обсъжда предложените законопроекти и ги одобрява или отхвърля, като предварително изисква мотивировка за ползността и нуждата от проектираните закони. Събранието си изработва вътрешен правилник, избира си председател, подпредседатели и други потребни помощни органи измежду членовете си.

Приведените основни положения за конституирането и функциите на Народното събрание показват дълбочината на познанията на съставителите на мемоара по парламентарните въпроси. Според дейците на ТЦБК парламентът е основният орган в страната — той избира царския наместник и министрите, контролира тяхната дейност и при необходимост дава под съд членовете на кабинета, одобрява предложените законопроекти и ги превръща в закони. Това дава основание да се твърди, че според комитетските членове най-приемливата форма на държавно управление за България е парламентарната монархия. Точното поясняване на функциите на държавния глава и парламента не оставя и съмнение в това, че за народните избраници се предвиждат много по-големи пълномощия, отколкото за царския наместник. Това съответствува напълно на буржоазно-либералната доктрина, отстоявана от ТЦБК.

В чл. 9 изрично се подчертава, че източноправославната религия ще бъде господстваща в държавата. С този член дейците на Тайния комитет декларират открито своето убеждение, че макар и в състава на Османската империя, българската държава ще има като господстваща религията на собствения си народ. Категоричността на подобна постановка като че ли не се вписва в дипломатическата етикеция, използвана умело от комитета, но сериозността на въпроса предопределя и неговото ясно формулиране.

Сериозно внимание в този раздел се обръща и на третата — съдебната власт. Предвижда се правосъдието да се ръководи в своята дейност по българските закони, изработени и утвърдени от парламента. Съдебните органи трябва да бъдат отделени и независими от административната власт. Съдилищата ще решават в името на закона и на царския наместник. В столицата се помещава върховният съд — “върховен двор правосъдия”, който има задачата да преглежда решенията на другите съдилища, като ги одобрява или отменя.

Чл. 11 постановява “българското царство да си има своя народна войска, отделна и организирана по новите системи и според особен един закон”. Офицерите и свещениците ще бъдат българи. Униформата да бъде военният народен костюм. На войсковите знамена от едната страна да бъде императорският герб, а от другата — лъвът, който е герб на България. Българската войска ще действа съвместно с войската на империята

в защита на общото отечество, но нейните действия ще се ограничават само в Европа.

По-нататък се предвижда определяне размера на данъка, който Българското царство плаща на империята ежегодно и който задължително се предвижда в държавния бюджет. Официалният език в държавата е българският. В чл. 14 се обявява гражданска и политическа свобода за печата, говора, събранията, "на публичните разговори за разискването на политически и обществени питання". И още — настоява се за лична свобода, неприкосновеност на жилището и вероизповедна търпимост. Чл. 15 постановява градските и селските общини да имат съвети, които да управляват местните дела независимо от правителствената администрация, според един нарочно изработен и приет закон.

Идеите, намерили място в тези 15 члена, отразяват цялостно вижданията на ТЦБК за характера на държавната власт в една автономна българска държава. В проектираната парламентарна монархия трите власти — законодателната, изпълнителната и съдебната, са разделени и обособени по един наистина класически начин, като единствено на парламента се дават пошироки права и контролни функции върху изпълнителната власт. Това е направено съвсем целенасочено — по този начин се демонстрират буржоазно-либералните разбирания за мястото и ролята на представителите на всички слоеве от населението в управлението на държавата. Интересни и актуални са развитите постановки за местното самоуправление, за ролята на селските и градските съвети и за необходимостта от регламентация на дейността им чрез специален закон. В този първи раздел ясно проличава стремжът на дейците на ТЦБК към изграждане на една справедлива държавна организация, даваща свобода и права на личността, изключваща абсолютизма и привилегиите и гарантираща тези права чрез изградената вътрешнодържавна система. Прецизно са изяснени и отношенията със сюзерена — без сервилничене, без премълчаване на евентуално неудобни проблеми. Излагането на ясна позиция по този деликатен въпрос и проявената далновидност на комитета е един голям плюс към казаното за държавотворческите му виждания.

Във втория раздел, озаглавен "За българската черкова", са включени 6 члена, с които се иска възстановяването на българската църква — самостоятелна и независима от всяка друга църква, под наименованието "Българска православна черкова" (чл. 1). Начело на църковната организация да стои патриарх, който да се избира от Народното събрание измежду членовете на българското духовенство. Патриархът да управлява църквата с помощта на синод "от лица мирски и духовни, избрани от Народното събрание" (чл. 3). Правителството и събранието да изградят една комисия от духовни и светски лица, която да подготви основните закони относно избора на патриар-

ха, на членовете на Синода и на техните задължения, регламентиращи основните въпроси по управлението на църквата. Тези закони да бъдат съобразени с началата и каноните на Източната православна църква и те да бъдат одобрени от Народното събрание и правителството. Патриархът и Синодът имат за седалище столицата на държавата. "Сичките стари права и привилегии на Българската Черкова да ѝ се повърнат, както и Епархиите, които са зависели от старите български патриаршии: Търновска, Охридска, Ипекска. Нейната власт да се простира върх всичките християнски населенния на Епархиите ѝ" (чл. 6).

И тук, както и в предходния раздел, издигнатите идеи звучат твърде реалистично и съвременно. За пореден път се демонстрира и доминиращата роля на Народното събрание, на което се отрежда правото за избор на патриарх и на синод. Предвидената комисия, изградена от членове на парламента и правителството, ще разработва законопроектите, регламентиращи всички страни в живота на българската православна църква. По този начин дейците на ТЦБК изказват открито предпочитанията си към светската власт, която налагат в проекта като доминираща над духовната. И това може да се приеме за нещо естествено предвид времето, в което се издигат тези идеи. Тук трябва да се каже още, че членовете на комитета не подценяват ни най-малко въпросите за българската църква, за нейното значение и място в живота на българите. Като високообразовани хора обаче и като поклонници на идеята за равенство между хората и гарантирани права и свободи във всички области на живота, те не скриват предпочитанията си към онези държавни органи, които са избрани от същите тези хора по един напълно демократичен път. Ето защо предвижданите права на парламента и местното самоуправление са толкова големи.

* * *

Идеите за изграждането на бъдещата свободна българска държава, издигнати от ТЦБК, са най-значимият опит за систематизиране на държавотворческите виждания на българското общество през 60-те години на XIX в. До този момент нито една политическа организация на българите не съумява да представи в толкова задълбочен и изчистен вид разбиранията си за бъдещето на България. Разбира се, членовете на Тайния комитет заимствуват много идеи от вече утвърдили се модели на изграждане и функциониране на държавни механизми, но независимо от това предлагат изненадващо ярна програма, която в многото си положения се реализира през 1879 г. Освен заемките, в идеите на ТЦБК има и немалко моменти, изкристализирали от самите условия, в които живее българският народ.

Демократизмът е основният принцип на оповестената програма. Независимо от това, че на върха на държавата стои султанът, титулован българ-

ски цар, и неговият наместник, схемата на държавно изграждане е подчинена на принципи, които дават приоритет на пряко избрания от народа орган — Народното събрание. Парламентът е натоварен с такива права и задължения, които му дават право да решава всички основни въпроси по изграждането и функционирането на държавата.

Категоричното разделяне на властите и изричното посочване на тяхната роля, място и взаимоотношения доказва, че ТЦБК е привърженик на буржоазната демокрация, в която либералната доктрина е доминираща. През целия период на своето съществуване тази организация отстоява неотклонно позициите на буржоазния либерализъм, приемани от ТЦБК като най-добър вариант за бъдещото развитие на свободна България.

БЕЛЕЖКИ

¹ Кисимов, П. Исторически работи. Моите спомени. Ч. III. С., 1901, с. 47—60; Касабов, Ив. Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. С., 1905, с. 79—90; Бурмов, Ал. Таен централен български комитет (Втори период от съществуването му). — В: Александър Бурмов. Избрани произведения. Т. II. С., 1974, с. 87; Червенков, Н. Н. Политическите организации българското национално-освободително движение во второй половине 50-х—60-х гг. XIX в. Кишинев, 1982, с. 60—65.

² Тук съвсем съзнателно е игнориран спорът за това кога Грудов влиза в ТЦБК. По-важното е, че в определен период той е негов член, а и редактор на печатния му орган в. “Народност”.

³ Народна библиотека “Св. св. Кирил и Методий” — Български исторически архив (попнатък НБКМ — БИА), ф. 116, а. е. 3, л. 5, л. 8а; л. 31—32.

⁴ Кисимов, П. Цит. съч., с. 8.

⁵ НБКМ — БИА, ф. 116, а. е. 3, л. 20.

⁶ Орешков, П. Н. Руска държавна преписка по нашето освободително движение (1866—1868). — Сп. на БАН, т. 25, кн. LII, 6, 1935, с. 317—319.

⁷ Кисимов, П. Цит. съч., с. 58.